

“Comer, beber, arder”. Aproximación á economía e sociedade do Val Miñor ó comezo do século XX

JOSÉ LUÍS MOSQUERA VELEIRO

RESUMO

Cunha industria moi limitada e un sector terciario case inexistente, a actividade económica do Val Miñor era fundamentalmente agraria coa pesca en alza nos municipios costeiros. A poboación tivo un crecemento limitado por mor da emigración e os servizos públicos foron moi escasos debido ó exíguo orzamento municipal. A alza dos prezos e os precarios salarios situou moitas familias da comarca no limiar da pobreza.

ABSTRACT

With a very narrow industry and a tertiary sector almost non-existent, the economic activity of the Val Miñor was mainly agricultural with a soaring fishing in coastal municipalities. Population growth was limited due to emigration and public services were very slight on the strength of the low local budget. Price increase and precarious salaries placed many families in the area on the poverty line.

O cambio de século foi, en termos xerais, determinante para a transformación da sociedade e da economía galega. Crece a poboación, desaparece a práctica secular do autoconsumo, consolídase a pequena explotación no rural, desenvólvese a industria derivada do mar e avanza os servizos públicos (Alonso Álvarez, 2010).

Respecto á demografía, a comarca, ata 1920, ten un crecemento semellante ó de Galicia e un pouco menos que ó da provincia. (Souto González, 1991: 15) A principios do século XX o partido xudicial de Vigo (Vigo, Lavadores, Bouzas, Baiona, Gondomar e Nigrán) tiña unha poboación de 64.328 habitantes, dos cales 18.463 (28,70%) correspondían aos municipios do Val Miñor.

A causa fundamental de que non se producise un incremento demográfico maior débese ó proceso migratorio, que tivo importantes repercusións sociais, económicas e políticas, xa que procurou, entre os retornados, una clase de rentistas e propietarios que van copar a dirección das institucións asociativas culturais, agrarias e recreativas e, ó mesmo tempo, formarán parte da elite política local.

Tal foi o impacto da emigración sobre as parroquias, que algunhas delas tiveron unhas taxas de crecemento negativo ó perder poboación neta. Os traballos dos irmáns Souto González así o certifican: saldos intercensais na comarca de -549 para o primeiro decenio e de -465 para o segundo. A regresión demográfica vaise incrementar nos anos vinte, o que supuxo un estancamento na poboación do Val Miñor.

Os mesmos autores poñen de relevo que as parroquias que sufriron un éxodo máis-acusado foron Morgadáns, Baíña, Sta. Cristina, Donas, Vilaza e Camos. E todo iso a pesar de que, como a prensa advertía, “la emigración a América ofrece pocas ventajas”¹

As razóns do abandono dos seus fogares tiña que ver coa presión demográfica sobre a terra, maioritariamente minifundista, que superaba a capacidade produtiva desta, sendo incapaz de xerar os recursos suficientes para soste a poboación, o que explica a emigración ós países en proceso de crecemento económico, en particular ós países latinoamericanos, que tamén ofrecían a vantaxe dun idioma común (Núñez Seixas, 1992: 19-21).

Esa diáspora non soamente influíu na cuestión agraria, senón que tamén afectou a tódalas actividades da vida cotiá. As asociacións viron diminuír os seus afiliados, as bandas de música os seus intérpretes, os equipos de fútbol os seus xogadores, incluso o orfeón *La Lira* de Gondomar chegou a disolverse por falta de efectivos ó encontrarse a maioría dos seus setenta compoñentes en América.

En termos xerais os miñoráns vanse a desprazar principalmente a Arxentina, Uruguai, Brasil e Cuba, países que precisaban de abundante man de obra debido economías baseadas nas exportacións de materias primas sobre todo do sector agrario. Así, os veciños de Santa Cristina emigraban a Bos Aires e Matanzas (Cuba); Donas, Borreiros e Morgadáns a Montevideo e Bos Aires; Couso a Río de Xaneiro; Chaín a Montevideo, Bos Aires e Lisboa; Peitieiros a Montevideo e Cienfuegos (Cuba). A escasa mobilidade interior tiña Sevilla como a praza máis solicitada.

O sector agrario galego experimentou nesta etapa significativos avances: o paso do campesiño arrendatario a propietario, *dono de seu*, que se culminou coa lei de Redención Foral de 1926, e as melloras técnicas no campo incrementadas polas actuacións das sociedades e sindicatos agrarios) (Fernández Prieto, 2005).

1 *La Voz del Miñor*, 16 de decembro de 1915.

No Val Miñor a agricultura e a gandería monopolizaban a actividade laboral a pesar do déficit de man de obra a consecuencia da emigración. Case tódalas familias do Val Miñor eran propietarias de terra, en maior ou menor superficie.

PARROQUIAS	1900	1910	1920
Baiona	1.464	1.608	1.977
Baña	718	794	842
Baredo	673	677	667
Belesar	723	720	722
S. Cristina	845	1029	1.110
BAIONA	4.423	4.828	5.318
Borreiros	566	693	627
Couso	449	474	497
Chaín	442	475	470
Donas	918	956	929
Gondomar	1.037	1.036	1.145
Mañufe	1.050	1.030	1.007
Morgadães	1.456	1.370	1.224
Peitieiros	613	647	692
Vilaza	513	560	556
Vincios	800	1.070	1.124
GONDOMAR	7.844	8.311	8.271
Camos	714	662	764
Chandebrito	267	303	310
Nigrán	1.043	1.019	1.139
Panxón	1.319	1.339	1.483
Parada	631	676	627
Priegue	609	693	813
S. Pedro	1.613	1.714	1.809
NIGRÁN	6.196	6.406	6.945

Evolución da poboación. Parroquias dos municipios do Val Miñor

FONTE: Souto, Marta y Xosé M. (1991:177)

Trigo	3.976 Qm.	Centeo	2.800 Qm.
Millo	40.188 Qm.	Feixón	39 Qm.
Patacas	37.500 Qm.	Viño	1.519 Hl.

Producción agrícola en Baiona (1907)².

FONTE: Arquivo municipal de Baiona.

Trigo	100 Qm.	Centeo	2.000 Qm.
Millo	40.000 Qm.	Feixón	4.000 Qm.
Patacas	20.000 Qm.	Vino	1.500 Hl.consumo

Producción agrícola Nigrán (1907)³.

FONTE: Arquivo Municipal de Nigrán.

Trigo	3.000 Qm.	Centeo	3000 Qm.
Millo	32.000 Qm.	Feixón	820 Qm.
Patacas	850 Qm.	Vino	2.970 Hl.

Producción agrícola Gondomar (1905)⁴.

FONTE: Arquivo Municipal de Gondomar.

En canto ó consumo de carne, as reses sacrificadas en Baiona entre o matadoiro municipal e as casas particulares elevouse a 2.400 unidades entre ganado vacún, ovellas, cabras e porcino.

A actividade industrial era moi limitada. En Baiona, na primeira década do século, había 19 muíños fariñeiros dos cales un era de vapor e os dezoito restantes eran hidráulicos, sete fornos de cocer o pan, unha fábrica de conservas propiedade do ex alcalde Fernando Barreiro, que vai pechar na década seguinte, unha fábrica de serrar dos irmáns López, que daba emprego a oito obreiros, e moi axiña unha fábrica de gasosas dos señores Leal e Santalla nas que traballarán catro mulleres e un home.

En Nigrán, un escrito que o alcalde lle enviou á autoridade provincial aclaráballe que “en este distrito no existen industrias ni establecimientos fabriles de importancia”⁵. A pequena industria reducíase ás panificadoras, seis muíños fariñeiros e algún que outro serradoiro de madeira. A comezos dos anos vinte figuraban tamén no censo de actividades industriais catro canteiras localizadas na Tarela (Nigrán), Priegue, San Pedro e Chandebrito, que empregaban un total de 14 obreiros.

Moi semellante era o panorama de Gondomar: algunhas panaderías e muíños de auga, dos cales a maioría eran de uso familiar, algún serradoiro a pequena escala e pouco máis constituían o seu censo industrial. Non existían nin industrias

2 Arquivo Municipal de Baiona, Caixa 828, Carpeta 828/6. Documento de 29 de enero de 1907. Informe para o Ministerio de Guerra

3 Arquivo Municipal de Nigrán, Caixa 33. Correspondente a 1907

4 Arquivo Municipal de Gondomar, Caixa 1447, Carpeta 1447/6. Correspondente a 1905. Servizo Agronómico de Pontevedra.

5 Arquivo Municipal de Nigrán, Caixa 2104, Libro de Oficios. Documento de 14 de setembro de 1907.

fabrís nin agrícolas, agás as sinaladas. A poboación, ademais de atender os labores do campo, empregábase no sector da construción ocupando os oficios de canteiro, carpinteiro ou albanel.

Todos os empresarios que se dedicaban á explotación de actividades industriais ou comerciais figuraban baixo o epígrafe de industrias, e tiñan que satisfacer o imposto de contribución industrial anual. A listaxe nominal dos contribuíntes, que se facía efectiva todos os anos, indicábanos o número de persoas que deran de alta un establecemento con actividade económica no concello, cun par de aclaracións: por un lado, sempre houbo unha pequena desviación na cantidade total polas altas e baixas que se producían en cada exercicio, e por outro, podería haber varios contribuíntes, e de feito habíaos, que cotizaban por máis dunha actividade económica e, polo tanto, o número de contribucións era sempre maior có número de contribuíntes.⁶

	Nº recibos contribución	Recadación ptas.
1907	104	7.084
1910	111	8.345,48
1920	116	8.078,74

Contribucións industriais e recadación. Baiona (1907-1920)

FONTE: Arquivo Municipal de Baiona. Elaboración propia.

Gondomar, a pesar de contar cunha maior superficie e poboación, dispuña de menos asentos contables nos rexistros de contribución industrial e cunha recadación sensiblemente inferior en todos os anos que tomamos como referencia⁷

	Nº recibos contribución	recadación ptas.
1907	67	3.269,40
1910	67	3.033,91
1920	71	3.169,34

Contribucións industriais e recadación. Gondomar 1907-1920

FONTE: Arquivo Municipal de Gondomar. Elaboración propia.

⁶ Arquivo Municipal de Baiona, Caixas 1277, 1278 e 1279 e Carpetas correspondentes a eses anos.

⁷ Arquivo Municipal de Gondomar, Caixas 1262, 1263, con listados de contribuíntes e contribucións desde 1907 a 1923.

En canto a Nigrán:⁸

	Nº recibos contribución	recadación ptas.
1907	35	3.189,07
1910	38	2.433,65
1920	53	3.467,36

Contribucións industriais e recadación. Nigrán 1907-1920.

FONTE: Arquivo Municipal de Nigrán. Elaboración propia.

Outra actividade económica característica das localidades da franxa costeira foi a pesca. A comezos do século XX, Baiona tiña unha matrícula pesqueira de dez barcos que capturaban aproximadamente 15.000 quintais de sardiña, 4.000 de pescada e 100 de melva que desembarcaban no porto da vila (Leboreiro Amaro 2011: 70).

Como a faena principal era a pesca da sardiña, a flota puxo rumbo ós caladoiros de Aveiro (Portugal), xa que no litoral de Baiona contaban coa competencia desigual dos vapores estranxeiros que tendían os seus aparellos tan preto da costa “que se distinguía desde la carretera que va a A Guarda, y a simple vista, la tripulación de los buques”⁹ Se iso non fose prexudicial de seu para a economía local, esas compañías vendían o peixe inservible para a súa industria no mercado de Baiona a prezos moi baixos, una ducia de pescadas por trinta céntimos, imposible de igualar polos comerciantes nativos. A pesar de que o axudante da Mariña puxo estes feitos en coñecemento da Armada, os pescadores non albiscaban unha solución ante a falta de vontade das autoridades para enviar unha patrulla á costa que rematase coa impunidad da que gozaban eses buques.

Que este labor era o motor da economía de Baiona era algo evidente: “se dice que la vida y riqueza de Baiona está en la pesca”¹⁰ Por iso en 1907 xa existía a Xunta de Pesca que estaba composta polo axudante de Mariña como presidente, secretario José B. Varela e como vogais unha representación dos distintos estamentos da profesión: Vicente González Cadilla, como patrón de traíneiras; José Ventura Lago, como patrón de xeito; José Leyenda Rodríguez, como patrón de artes fixas e José Leal López e Jesús Vázquez Nartallo como propietarios de embarcacións.

A meteoroloxía invernal marcaba a grandeza ou a miseria do traballo dos mariñeiros. En tempos de bonanza as capturas eran abundantes e os beneficios tamén. Proveitoso foi aquel decembro de 1915 cando, en menos dun mes, entraron na vila máis de 25.000 ptas, produto das excelentes caladas de sardiñas.¹¹ Ou cando a motora de Claudio Chamorro de Panxón desembarcou corenta cestas de sardiña e vendeunas ó excelente prezo de corenta pesetas cada unha. En cambio, cando os temporais aumentaban e se prolongaban no tempo, a ausencia de traballo colocaba os pescadores nunha situación difícil que se paliaba coa axuda das corporacións, coa colaboración do comercio local e subscricións populares por medio de vales permutables por alimentos ou en racións de comida servida no Hospital de Baiona.

8 Arquivo Municipal de Nigrán, Caja 4029. Matrícula industrial 1900-1930.

9 *La Integridad*, 4 de Octubre de 1907.

10 *El Miñor*, 21 de abril de 1907.

11 *Ibid.*, 10 de diciembre de 1915.

As dificultades climáticas engadíaselles a complexidade da política internacional. A decisión por parte do goberno portugués (1917) de ampliar ata seis millas da costa as súas augas territoriais e, polo tanto, declarar zona prohibida para a pesca de barcos estranxeiros, afectou de cheo a pequena frota de Baiona e Panxón. O patrón e armador González Cadilla formou parte da delegación española nas negociacións levadas a cabo entre representantes das autoridades de ámbolos países.

A actividade pesqueira na costa do Val Miñor, tamén experimentou transformacións sociais e económicas co paso dos anos, que tivo que ver con novos conceptos empresariais: a propiedade das embarcacións e a constitución dos cadros de traballadores. Así, anos atrás, en Baiona(...) cuando la casi totalidad de los marineros se dedicaban a los oficios, cuando existían los jeitos y la merluza y el ollomol eran una fuente de saneados ingresos para nuestra villa, los patrones eran generalmente también los armadores.¹²

En cambio, co paso do tempo todos eran patróns e propietarios das embarcacións coas que faenaban; xa no existían asalariados, todos eran pescadores “que en sus gamelitas todo lo más tripuladas por dos hombres atienden el sustento de sus familias”.¹³

Non sempre os investimentos nos barcos e aparellos de faenar corrían a cargo do sector propiamente pesqueiro. Algunhas veces os ricos da comarca e algúns americanos retornados exercían de armadores, ás veces de forma individual e outras formando sociedades. Exemplo diso son o farmacéutico da vila José Barreiro Álvarez e o rentista de Sabarís Vicente Mosquera. Da mesma parroquia, tanto Francisco Pereira Jorge como Juan Carrevedo, Rotilio Niel e o militar José del Río entre outros, tamén investiron neste negocio. Con todo a modernización da frota era lenta: en 1915 o número de barcos a vapor non chegaba a catro.

En Panxón, Manuel D. Macaya foi o armador máis importante. Tamén Vicente Sanromán, Ramón e Manuel González, Claudio Chamorro, José Costas e Emilio Freiría. Dos seis barcos atracados nese peirao, a motora *Bienvenida*, propiedade dunha sociedade, incorporou como socio o comerciante Bernardo Vázquez. Aínda que nove meses despois ese mesmo grupo traspasou o devandito barco a unha sociedade de Bouzas. A prensa local lamentábase de que agora soamente quedaban cinco embarcacións en Panxón.¹⁴

A importancia deste sector en Baiona foi recoñecida polos rexionalistas galegos que, nas súas primeiras asembleas, nomearon o veciño desta vila, Rodríguez de Vicente, como un dos relatores do seu programa pesqueiro.¹⁵

No ramo do comercio, á parte da iniciativa levada a cabo polos establecementos privados, a actividade estivo centrada nas feiras tanto, en Gondomar, con cinco citas por mes, días 3, 11, 15, 20 e 29, como, a partir de 1911, en S. Pedro da Ramallosa. En canto á oferta e demanda dos produtos alimenticios e outros, o pulso comercial marcárono os mercados dos luns, que se celebraban ó aire libre en Gondomar, e, sobre todo, pola súa antigüidade e dimensión, na parroquia de Santa Cristina de Sabarís.

En xeral existía un control moi laxo sobre a hixiene e a calidade dos produtos que se ofertaban neses recintos. Nin sequera se exercía unha vixilancia rigorosa sobre os

12 *La Voz del Miñor*, 9 de outubro de 1912.

13 *Ibíd.*

14 *Ibíd.*, 2 de setembro de 1916.

15 *A Nosa Terra*, 30 de abril de 1921.

prezos e soamente en contadas ocasións o alcalde de Baiona ordenaba unha inspección ante a carestía dos alimentos de primeira necesidade ou, tamén, con motivo da crise dos acaparadores de millo do verán de 1917. En cambio, o comercio oficial si estaba sometido ós controis periódicos das autoridades. Panadeiros, carniceiros e incluso leiteiras serán sancionados polas deficiencias no peso ou na calidade das súas mercancías.

As tendas, ademais, tiñan que resignarse ante a competencia que exercían os sindicatos e sociedades agrarias, xa que ofertaban para os seus afiliados partidas de aceite, a zucre, sal, millo e outros produtos a prezos máis competitivos.¹⁶ Isto influía negativamente nos balances económicos deses negocios, tendo en conta que nos municipios rurais a maior parte da dieta alimenticia era da súa propia colleita. Só o bacallau, arroz, azucre, aceite e algún que outro produto adquiríanse nos despachos de ultramarinos e en pequenas cantidades.¹⁷

Tamén xurdían discrepancias en canto ó horario e calendario de apertura. As autoridades tiñan que lidar cós comerciantes que pretendían unha ampliación das horas de despacho ó público. Os expendedores de produtos máis necesarios foron os favorecidos e, nese senso, autorizábase a que permanecesen abertos os domingos “las tabernas que vendan artículos de comer, beber y arder”.¹⁸

Por outro lado, en canto ó control sobre os prezos, rexíase por unha política intervencionista. A Xunta Provincial de Subsistencias e incluso a Alcaldía, arrogábanse as competencias para autorizar ou non os incrementos solicitados polos comerciantes e industriais. Nas actas das sesións plenarias era frecuente verificar os debates sobre esas demandas empresariais que case sempre foron rexeitadas.

A incidencia da carestía da vida durante a I Guerra Mundial notouse en tódolos mercados do país, incluso nos máis pequenos. Así, en 1915, a subida dos prezos fíxose notar, inda que de forma moderada, sobre todo nos cereais, por un desfase entre a demanda real e a oferta dos produtos expostos no mercado. Rematada a guerra, os valores mantivéronse un tempo en niveis moi altos se os comparamos cos baremos que presentaban antes do conflito, nese caso imputable ós incrementos salariais que os empresarios trasladaran ós importes. É dicir, ó agricultor a explotación da súa parcela resultáballe máis custosa, polo que no lle quedaba máis remedio que incrementar o valor dos seus produtos (García Delgado, 1981). Iso explica que desde 1915 a 1920 houbera aumentos moi significativos nos cereais, como un 40% no trigo e un 20% no centeo, chegando ata un 75% de engadido no ferrado de millo.

En Nigrán un informe municipal permítenos valorar as desviacións das tarifas e os seus incrementos.¹⁹

16 *La Voz del Miñor*, 22 de xullo de 1922. Así se dirixía un veciño ao dependente dun ultramarinos do casco urbano de Gondomar: “Mira chico, necesito una arroba de aceite pero el Sindicato me lo da a tal precio, si tú me lo das (a ese precio), primero eres tú”.

17 Arquivo Municipal de Nigrán, Caixa 2032, Libro de Actas 2032/14. Sesión plenaria 30 de maio de 1909.

18 Arquivo Municipal de Gondomar, Caixa 121, Libro de Rexistro de Saída 121/3. Documento de 6 de novembro de 1921.

19 A equivalencia do ferrado non é fácil de calcular xa que dependía da zona e incluso do cereal. No Val Miñor, en xeral, un ferrado de trigo ou centeo equivalía a 13 kg., mentres que algo menos de 16 kg para o millo. Arquivo Municipal de Gondomar, Caixa 1447, Carpeta 1447/6. Ano 1905.

Clase/ cantidad	1907	1910	1915	1920	1922
Trigo/ Ferrado	4,50	4,50	5,00	7,00	5,50
Centeo/ “	3,00	3,00	4,00	5,00	4,00
Miúdo/ “	3,00	3,00	3,50	6,00	4,00
Millo/“	3,50	3,00	4,00	7,00	5,00
Galiña/unidade	3,00	4,00	4,00	4,00	3,50
Polo/“	1,50	1,50	1,75	3,00	2,00
Cabrito/“	3,50	4,00	3,75	5,00	5,00
Manteiga/conca	1,25	1,50	1,50	2,50	2,00
Ovos/doce	0,75	1,00	1,00	2,00	2,50

Prezos medios en Nigrán (1907-1922)

FONTE: Arquivo Municipal de Nigrán. Elaboración propia.

En Gondomar, a corporación tamén aprobou os prezos medios dos artigos de consumo cotizados no mercado desa vila durante o último quinquenio.

Produtos	Por hectolitro (ptas.)	Por ferrado (ptas.)
Trigo	36	6
Centeo	25,50	4,25
Cebada	28,80	4,80
Millo	25,20	5,25
Feixón	31,68	6,00
Viño	33,25	
Galiñas-unidade	4,40	
Polos-unidade	3,40	

Prezos medios en Gondomar (1915-1920)

FONTE: Arquivo Municipal de Gondomar.²⁰ Elaboración propia.

Outros tipos de prezos eran os que se ofertaban nos mercados abertos de Sabarís, Gondomar, Nigrán e Baiona. A listaxe das taxacións das materias primas publicábanse nos semanarios locais. Atendendo a esas fontes confeccionamos unha táboa de custos que ofrece unha idea aproximada da evolución dos prezos dos produtos máis deman-

²⁰ Arquivo Municipal de Gondomar, Caixa 21, Carpeta 21/2. Sesión plenaria de 25 de xaneiro de 1920.

dados. Particularmente interesantes son as series do mercado dos luns de Sabarís, moi indicativas do esforzo que tiñan que facer as clases populares para poder subsistir.

Así, no primeiro trimestre de 1905 o millo encarecerase moito, tanto que os veciños de Sabarís queixábanse de ter que pagar uns prezos “que no estábamos acostumbrados”²¹ Aboaban por un ferrado a esaxerada cantidade de 3,10 ptas, pero un mes máis tarde ese cereal taxábase en 3,75 ptas., o mesmo que en Nigrán, mentres que en Gondomar adquiríase por algo menos, 3,50 ptas.

A flutuación dos prezos do millo fixo que os veciños non tivesen máis remedio que adaptar o seu presuposto diario a importes aínda máis elevados. O pico máis alto alcanzou as 5 ptas o ferrado, un desembolso desproporcionado para unha economía familiar, en Sabarís algo menos, 4,5 ptas. Pero, a medida que avanzaba o mes de outubro, os prezos volvéronse moderar, dentro da súa carestía, caendo a 3 e 3,5 ptas. en Gondomar, aínda que non en Sabarís, onde os compradores seguían pagando máis de 4 ptas por ferrado. A pesar de que ó comezo de 1906 se seguiron marcando cotizacións moi altas, axiña se foron estabilizando entre as 3,25 e 3,75 ptas., unhas cotas desmedidas que se mantiveron polo menos ata a primeira metade de 1907.

	1919	1920	1921	1922	1923
Ovos	2,16	2,5	2,33	2,42	2,15
Millo	0,51	0,51	0,43	0,33	0,3
Patacas	0,47	0,55	0,35	0,33	0,3
Feixóns	0,71	1,06	0,63	0,46	0,38
Pan	0,78	1	0,81	0,73	0,68
Carne tenreira	3	3,5	2,97	2,8	2,8
Arroz	0,9	0,9	0,75	0,7	0,7
Bacallau	3,2	3	1,86	1,9	1,9
Garavanzos	1,4	1,4	1,25	1,2	1,2
Xabón	1,8	2,4	2,25	2,2	2,2
Graxa	4,12	4	4	4	4
Aceite	1,85	2,5	1,92	1,92	1,8

Evolución dos prezos no mercado de Sabarís - Baiona

FONTE: Distintos números do semanario a *Voz del Miñor*. Elaboración propia.

O viño era esencial na dieta alimenticia, sobre todo para os campesiños. É difícil valorar a súa taxación, xa que ós condicionantes propios do mercado en relación coa dimensión da colleita, uníase a calidade do mesmo tendo en conta o viño novo, sempre máis valorado e mellor pagado có chamado viño vello e, por último, encontrámonos con outras dificultades engadidas debido á medida empregada: a pipa, de discutida

21 *El Miñor*, 28 de xaneiro de 1905.

capacidade e localización, xa que, segundo as zonas, empregábanse recipientes de 250 o 500 litros, ou ambos. Con eses antecedentes e que sexa como dato de referencia, o prezo da pipa de viño a comezos de abril de 1905 situábase en Nigrán entre 80 e 120 ptas., segundo fose vello ou novo. Toda cantidade por encima dese prezo considerárase como excesiva. O ano seguinte, os veciños de Baiona terán que pagar entre 125 e 150 pesetas por pipa. En cambio, cando a colleita saturaba a capacidade do mercado, como a de 1909, os prezos caían de tal xeito que, a pesar de ofrecerse a 70 ptas. a pipa, “no fue posible encontrar compradores”.²² As queixas dos consumidores, tiñan que ver coa adulteración do viño local ó mesturalo co viño que se importaba de Valencia, coñecido como *martillo*.

O tabaco tamén formaba parte da rutina cotiá de moitos veciños da comarca. En 1906, o estanco de Pazos Graña, alcalde de Gondomar, despachaba o paquete de tabaco *popular* a 45 cts.²³

Polo tanto, entre 1910 e 1915, cando unha familia ía á compra tiña que dispor de 1 pta. si quería adquirir un kg. de touciño, o kg. de carne de vaca saía entre 1,25 e 1,50, as patacas eran moi baratas, os cen kg. por 3 pesetas, uns zapatos custaban unha cantidade máis que respectable, de 10 a 12 ptas. o par, e a vara de tea custaba 0,50 ptas. O obreiro gañaba por termo medio de medio duro (2,50) a 3 ptas. semanais; ata 1920 no se dobrou ese salario ata 5 ou 6 ptas.²⁴ Non é de estrañar que a principios de 1915, no centro de Baiona, onde apenas vivían 300 familias, 190 “ fuesen pobres de solemnidad”.²⁵

O peixe por excelencia era a sardiña. O seu valor fluuaba, xa que o mal tempo orixinaba pouca oferta e, polo tanto, unha subida de prezos e, polo contrario, as grandes caladas fundían a súa cotización, o que non facía rendible tan dura actividade, aínda que, para manter os prezos nos portos de Baiona e Panxón, moitas veces os barcos descargaban en Vigo a parte máis importante da pesca obtida. Á parte diso, atopamos tamén algúns obstáculos derivados das medidas que se adoptaban á hora de efectuar as vendas. Algunhas veces as transaccións efectuábanse por centos, outras por miles e as máis por cestas, e estas últimas con capacidade para 400 o 800 unidades. Como referencia podemos citar que nos primeiros meses de 1905, en Panxón, vendíase o milleiro de sardiñas entre 12,5 y 15 ptas., mentres que en Baiona facíano entre 10 e 12.²⁶

Despois de fixarnos nos prezos dos produtos básicos, trataremos agora de valorar o nivel de vida dos obreiros e empregados públicos, atendendo ós seus salarios.

22 *O Miñor*, 19 de setembro de 1909.

23 *Ibid.*, 2 de xuño de 1906.

24 *La Voz del Miñor*, 1 de abril de 1920. A vara era unha medida de lonxitude que variaba segundo os distintos territorios de España, a máis empregada era a vara castelana que medía 0,835 m.

25 *El Pueblo*, 14 de xaneiro de 1915.

26 *El Miñor*, 7 de xaneiro e 18 de febreiro de 1905.

	1905	1910	1920
Secretario	1.600	2.000	2.000
Adm. 1º	999	999	1.500
Adm. 2º	900	900	600
Depositario	958		999
Cabo	638,75	730	1.065,8
Policía	547,5	638,75	992,25
Médico	1.625	1.625	1.825
Practicante		150	100
Veterinario		250	
Farmacéutico			816

Salarios empregados municipais Baiona

FONTE: Arquivo Municipal de Baiona. Elaboración propia

	1905	1910	1920
Secretario	2.000	2.500	2.500
Oficial	1.500	2.000	1.500
Auxiliar	1.000	1.000	
Escribente	500	500	
Alguacil	400	500	800
Médico	750	1.000	1.500
Carteiro	200	200	200
Veterinario		25	35
Practicante		25	

Salarios empregados municipais Nigrán

FONTE: Arquivo Municipal de Nigrán. Elaboración propia

	1905	1910	1920
Secretario	2.000	3.000	4.000
Oficial 1º	995	995	1.751
Oficial 2º	900	900	1.751
Depositario	500	500	500
Médico 1	1.250	1.250	2.000
Médico 2	1.250	1.250	2.000
Practicante	500	500	500
Alguacil	600	(2) 800	(2) 800
Carteiro	150	150	150
Veterinario	150	150	250
Insp Sanidade			365
Of. Catastro			1.751
Farmacéutico			1.358

Salarios empregados municipais Gondomar

FONTE: Arquivo Municipal de Gondomar. Elaboración propia

En canto á iniciativa privada, tomamos como referencia as retribucións en Nigrán, que serían similares ás pagadas noutros municipios da comarca.

	Máximo	Mínimo
Albanel	4	3,5
Carpinteiro	4	3,5
Canteiro	4	3,5
Xornaleiro	2,5	2
Xornaleira	2	1,5
Neno	1,5	1

Salario Traballadores Nigrán (1913)

FONTE: Arquivo Municipal de Nigrán

A pesar deses salarios e aqueles prezos das materias primas, as autoridades locais de Baiona consideraban que a alimentación da veciñanza era, en xeral, boa, aínda que rebaixan a regular a manutención da clase obreira e deficiente para os xornaleiros “dieta de carne para las clases pudientes y media, y vegetal en las clases pobres”.

En Gondomar a documentación consultada cualifica o réxime alimenticio como escaso, a base da dieta era vexetal acompañada de carne salgada. Iso si, a clase social tamén marcará unhas sutís diferenzas nos menús: os dos pobres con pan de millo como actor principal, mentres que a clase traballadora engadialle, ademais do millo, pequenas proporcións de centeo e trigo; tamén facían uso, algunhas veces, das carnes de porco e de vaca, e nas máis de peixes correntes e bacallau. Tódolos produtos que se servían na mesa, salvo os relativos ó mar, eran materias primas da localidade.

O turismo de praia como actividade económica iniciou os seus primeiros pasos nesta comarca a finais do século XIX, primeiro en Baiona e posteriormente alcanzará o municipio de Nigrán na zona de praia América e as dunas de Panxón.

Baiona contara, desde antigo, con apoloxistas das excelencias do concello e das súas xentes, que fixeron as veces de vangarda publicitaria para os futuros veraneantes. Un dos máis destacados foi José Mª Posada Pereira, periodista vigués que publicou en 1866 “Un paseo de Vigo a Bayona”:²⁷

“Sus calles aunque estrechas como las de toda población antigua, estaban muy aseadas y sin aquel aspecto de miseria y abandono que se advierte en algunas de nuestras grandes ciudades, lo que prueba que en el reducido pueblo de Baiona hay buena policía (...) se encendieron los faroles (...) y a pesar de los escasos recursos de este municipio tiene un alumbrado público regular y guardias municipales muy decentes que (...) desempeñan al mismo tiempo el destino de serenos.”

Na última década do século pasado, tras unha tímida incursión de veraneantes madrileños, o médico, Ignacio Cordero, en sociedade có recadador de impostos Agapito Ordóñez, intuiron as posibilidades que supoñía a explotación da hidroterapia a base de baños e masaxes con algas, así como a auga iodada da praia da Concheira, sita na mesma vila, e construíron un balneario na devandita praia despois de vencer non poucos atrancos administrativos e veciñais que tiñan que ver coas suspicacias de parte das elites locais pola ocupación dunha parte da costa por unha empresa privada.

Esa actividade supuxo un atractivo turístico máis e incrementou a presenza de visitantes e *bañistas* durante a tempada estival co conseguente negocio para a industria hoteleira, como o Hotel La Palma, Hotel Suízo, Hotel Roma, Hotel Madrid, e tamén para pensións e hostais de menor categoría abertos para facer fronte á demanda, cada vez máis crecente, de familias madrileñas, galegas e do resto da Península.

O turismo converteuse no dinamizador socio-económico de Baiona aínda que os seus persoeiros preferiron os balnearios de Caldas de Tui, Cuntis, Verín, Mondariz ou incluso Monção (Portugal). Pronto se viu como unha oportunidade de progreso para a vila, por iso xurdirán partidarios de incrementar os recursos públicos e privados para atraer e facerlles a estancia máis atractiva ós veraneantes. Para logralo créanse comisións de veciños²⁸ que, cos comerciantes e as sociedades recreativas, elaborarán

27 *El Pueblo* publicou fragmentos dese libro. As notas que recolleamos aquí saíron publicadas no número de 2 de xuño de 1917.

28 Fernando Barreiro como presidente, Vicente Mª Fernández (párroco), vicepte. 1°, Manuel Caballero, vicepte 2°; Ulpiano Nogueira, tesoureiro; José Pérez, contador; Cándido del Río, secretario e Florentino

programas de actividades lúdicas para ocupar o tempo libre dos visitantes e mellorar os servizos públicos, como o aumento do alumeadado, o melloramento do mobiliario urbano nos paseos principais, concertos de música para amenizar as xornadas vespertinas e nocturnas, etc. E todo iso, a pesar do pouco apoio do goberno local, “era lamentable la conducta del Ayuntamiento y la indiferencia con que veía los intereses de este pueblo”. Tanto foi así, que, nese mesmo verán, as únicas festas que se programaron foron as da asociación de mariñeiros.

Os impulsores desta nova industria encontraron o apoio do periodista José Mª Rodríguez Barreiro, que pon o seu novo semanario, *El Miñor*, ó servizo do turismo e trata de convencer os indecisos de que a presenza da colonia foránea na vila era benéfica para todos.²⁹ Na súa opinión era a principal fonte de riqueza local “no cabe discutir (...) [pues] en el plazo de dos meses deja en el pueblo más de 30.000 duros, respetable suma que se reparte en orden relativo entre todas las clases sociales”. Incluso tratou de persuadir os críticos realizando as súas propias previsións. Realizaba o seu cálculo sobre un número de 150 familias veraneantes e, cunha media de tres persoas por familia, resultaba unha poboación engadida de 450 individuos. *El Miñor* prevía un gasto por persoa de 5 ptas diarias, incluído o aloxamento, o que daría como resultado un consumo de 2.250 ptas por día. Tendo en conta que a media da tempada estival era de 45 días como mínimo, “tendríamos unhos ingresos de 101.250 ptas”. En consecuencia, o semanario preguntábase

¿Es justo que hallándonos en fines de julio y por lo tanto en mitad de la temporada veraniega, no haya organizado nuestro municipio festejo alguno ni demostrado celo e interés por hacer grata la estancia a nuestros huéspedes?³⁰

Sobre as carencias de Baiona para converterse nunha capital turística reflexionaba Manuel Pazo no *Noticiero de Vigo* e demandaba un tranvía que a comunicase con Vigo alumeadado eléctrico do que por agora carecía, un balneario de maior categoría do que actualmente existía e que a señora marquesa do Pazo da Mercé concedese o acceso polo castelo á tranquila praia da Barbeira.³¹

A pesar de que non se concretou ningunha desas peticións, a veciñanza admitiu pouco a pouco os beneficios que reportaba o turismo, polo que era aconsellable dar unha imaxe de vila coidada e aseada. Por iso, ano tras ano, a comezos de maio, rara era a casa onde non se visen albaneis, carpinteiros, pintores etc. que se ocupaban das obras de mantemento e restauración dos edificios, conseguindo así unha presenza máis estética da localidade. Claro que había melloras e investimentos que se debían acometer con rapidez, xa que a ausencia de atractivos acabaría afectando ó número de entradas de foráneos, tal como sucedeu no verán de 1913 onde a chegada de bañistas diminuíu tanto que se vía con pesimismo o futuro da colonia de verán: “(...) el verano de 1913 trajo muy poca gente a nuestra playa, el del 14 trajo menos y el actual de 1915, no aportará ni un alma”.³²

Isla, Miguel Vidal, Ramón Fernández, José Senra, vogais. Mauricio, Antonio (2001): Historia de Bayona, desde tiempo inmemorial hasta nuestros días, Pontearreas (Pontevedra), Alen Miño, pp. 274-275.

29 No seu primeiro número, Rodríguez Barreiro fai unha declaración de intencións respecto á liña editorial a seguir. Nela ocupa un lugar importante a promoción do turismo a xuzgar por afirmacións como: “dedicaremos preferente atención al mantenimiento de la colonia veraniega en nuestra envidiada playa, por ser la principal fuente de riqueza local”. *El Miñor*, 26 de novembro de 1904.

30 *Ibid.*, 23 de xullo de 1906.

31 *El Noticiero de Vigo*, 16 de outubro de 1905.

32 *El Pueblo*, 28 de xaneiro de 1915.

Pero non todo consistía en convencer as autoridades dunha maior implicación para facer de Baiona un concello atractivo, senón tamén en evitar que o visitante levase unha impresión negativa. Como sinalaba Ulpiano Nogueira, non se debía consentir que nas festas e romarías se repetise o espectáculo repulsivo á vista dos espectadores do desfile de un enjambre de tullidos, llagados y demás formas de la humana desdicha, que en asalto a la piedad transeúnte, profieren sin cesar esa letanía gemibunda, invocaciones a la misericordia ajena.³³

Outra materia pendente que se debería abordar co fin de dar unha boa imaxe ós turistas e viaxeiros era retirar ou modificar algún dos rótulos públicos e privados que contiñan erros ortográficos ou estaban mal redactados, porque “decía muy poco de la cultura de un pueblo”,³⁴ cambiar os uniformes dos gardas municipais, xa que “son vergonzosos los que actualmente visten”³⁵, e, sobre todo, mellorar a limpeza e hixiene dos espazos públicos. Porque o certo era que as rúas e prazas de Baiona eran unha auténtica esterqueira por onde se paseaban galiñas e porcos. Sen contar coa exhibición constante de roupas tendidas ó sol, así como utensilios domésticos e a instalación de pequenos talleres de arranxos diversos. É máis, había veciños que arroxaban á vía pública os desperdicios e augas sucias. Este fedor incrementábase no peirao onde se amorean os restos de sardiña, xa que algúns veciños vendían alí o peixe a pesar da prohibición que sinalaban as ordenanzas de facer ese tipo de transaccións fóra da praza da peixería.

Co paso dos anos ó potencial turístico de Baiona engadiuse o de Praia América, sobre todo despois da construción da estrada que bordeaba ditos areais, levada a cabo por Manuel L. Lemos. Case ó final da década dos vinte a prensa facíase eco de que moitos forasteiros preguntaban por casas en Panxón para pasar a tempada estival. A iniciativa privada iniciou nas dunas de Panxón e en Praia América a edificación de vivendas unifamiliares co visto e prace das institucións políticas, sindicais e agrarias, ata constituír a súa propia colonia.

En Gondomar a presenza de visitantes eran moi escasa, polo que as prazas hoteleiras, ofertadas a través das hospederías e casas de durmir, eran moi limitadas.

En canto ós servizos públicos esenciais, Baiona contaba cun Hospital Municipal, institución que procuraba unha importante atención médica e benéfica para os pobres do municipio. Nos informes sanitarios de 1912 cítase a ausencia de tuberculosos e alcohólicos, pero si da presenza de dez veciños afectados de sífilis “que había sido importada de otras localidades”. Respecto ás epidemias, sinalábase a existencia no pasado de varias delas: en 1899 a varicela e en 1910 a do sarampelo. O servizo da beneficencia atendía unha ducia de veciños que vivían da mendicidade. Tamén estaban censados dous xordomudos varóns e seis cegos: dous homes e catro mulleres.

O concello contaba con lavadoiros, baños públicos e escolas de nenos e nenas en boas condicións hixiénicas. Funcionaba un matadoiro, un mercado e unha praza do peixe próxima ó mar. Tódolos camposantos estaban situados a unha distancia oportuna da poboación, dos ríos e dos mananciais. Non existía rede de sumidoiros, nin sequera na vila. O máis utilizado eran os pozos negros e o uso de carros de bois para a condución dos excrementos de madrugada para evitar os previsibles trastornos.

33 *La Voz del Miñor*, 5 de xullo de 1924.

34 Arquivo Municipal de Baiona, Caixa 52, Carpeta 52/1. Sesión plenaria de 28 de xuño de 1917.

35 *Ibid.*, Carpeta 52/4. Sesión plenaria de 7 de outubro de 1919.

No rural utilizábanse os vertedoiros e esterqueiras a unha prudencial distancia das vivendas. Este servizo foi o máis solicitado, por necesario, pola Xunta Municipal de Sanidade. Outra das reivindicacións foron os camiños rurais, a pesar de que as vías de comunicación na vila tiñan un ancho máis que aceptable, entre catro e seis metros, non así no rural, de un a tres metros. A maioría estaba pavimentada en pedra e en bo estado de conservación e limpeza.

Os servizos médico-asistenciais de Gondomar non contaban cun hospital, nin asilo, polo que non recibían ningún tipo de asistencia pública os sete xordomudos, vinte cegos, dous tolos e 250 persoas que vivían da mendicidade neste municipio. Si, en cambio, dispoñía dun matadoiro público e un mercado ó aire libre, tendo instalados os lavadoiros e baños públicos nas marxes dos ríos.³⁶ As vías de comunicación con Vigo e demais localidades veciñas eran deficientes, a maioría pavimentadas de pedra, que contaban cun ancho que oscilaba entre dous e tres metros. O servizo de sumidoiros era inexistente, inda que a poboación concienciouse respecto ó uso das augas sucias e non se destinarán para usos domésticos. Os cemiterios, o mesmo que en Baiona, situábanse afastados das poboacións e dos mananciais de auga.³⁷

O mantemento das estradas era insuficiente, xa fora pola extensa superficie dese municipio, xa polos seus numerosos asentamentos, xa polo déficit presupostario para abordar a súa conservación. Nese senso vaise criticar o mal estado dos camiños de Borreiros que comunicaban co cemiterio, especialmente nos días de chuvia, que obrigaron máis dun enterro a trasladar o defunto por propiedades particulares, ante a imposibilidade de transitar polo camiño público. Os asistentes abandonaban a parroquia levando unha moi mala impresión pola desidia das autoridades locais a ese respecto: “este abandono señores retrata a un pueblo y hasta tal vez al municipio”.³⁸

Non se conserva a documentación sobre os servizos públicos en Nigrán, aínda que as queixas veciñais contra o imposto de consumos en 1911 sinalaban a inxustiza que supoñía pagar moito para recibir tan pouco, pois “Nigrán no es una población urbanizada, no tiene alumbrado ni guardia municipal, sus caminos están intransitables”.³⁹

A crise máis grave deste período aconteceu coa irrupción da chamada gripe española no outono de 1918. Supuxo un cambio radical na vida cotiá e nos costumes das xentes desta comarca ata principios de 1919.

Ante esa ameaza, o gobernador tomou unha serie de drásticas medidas de obrigado cumprimento: prohibición do cortexo civil nos enterros, anulación das festas, bailes nocturnos, romarías, reunións ou aglomeracións públicas en lugares cerrados así como feiras e mercados, suspensión, polo tanto, do mercado dos luns en Sabarís⁴⁰ e incluso afectou as misas dominicais. O presidente do Consello de Admón das Escolas U.H.A.-Pro Val, o médico Moisés Domínguez, clausurou as clases nese centro ata que

36 As repostas ó cuestionario da Inspección Xeral de Sanidade, dependente do Ministerio da Gobernación, foron elaboradas por unha comisión nomeada en outubro de 1912 polo goberno local constituída polo secretario municipal Manuel Alonso, o comerciante Paulino Sarasquete e o médico Andrés Gestal.

37 Arquivo Municipal de Gondomar, Caixa 219, Carpeta 219/1. Corresponsante a 1915.

38 *La Voz del Miñor*, 11 de abril de 1925.

39 *Faro de Vigo*, 12 de xaneiro de 1911.

40 O peche do mercado de Sabarís polo Goberno Civil foi recibido con desagrado polos concelleiros desa localidade. Algún, como Modesto Estévez, propuxo a vixilancia e a denuncia dos mercados dos municipios limítrofes por se se celebraban, con especial atención ó mercado de Ramallosa. Arquivo Municipal de Nigrán, Caixa 2036, Carpeta 2036/2. Sesión plenaria de 13 de outubro de 1918.

o estado sanitario dos tres municipios fose satisfactorio. As autoridades ordenáronlles ós empresarios que se abstivesen de contratar traballadores portugueses, e tamén extremar a vixilancia sobre os estranxeiros que entraban e dos mariñeiros que faenaban nas costas veciñas.

Non encontramos os apuntamentos sobre a propagación da enfermidade en Baiona, ignoramos polo tanto a intensidade da epidemia. A proporción puido ser semellante ós outros concellos do Val Miñor. O goberno local adquiriu unha estufa de desinfección e fumigou as casas da localidade. O servizo gravaría con 2 pesetas a vivenda dos veciños pobres; en cambio as casas das familias podentes aboarían 5 pesetas.⁴¹

O comezo da epidemia coincide co mandato da nova corporación presidida por José Barreiro Álvarez. Curiosamente, nos seus arquivos, a diferenza de Gondomar e Nigrán, non se conserva documentación ningunha que faga referencia á gripe, nin sequera nas actas das sesións plenarias, pero é difícil supoñer que Baiona estivese libre do virus, tal como manifestou o alcalde, de profesión farmacéutico: “en la villa de Bayona no existe, afortunadamente, ni un solo caso de gripe”, rectificando unha información contraria, publicada no *Faro de Vigo* e que citaba fontes do propio Goberno Civil.⁴²

En cambio, en Nigrán, a pesar desas medidas e precaucións, a finais de outubro xa morreran algúns veciños, encontrándose 84 afectados, estando dous deles en estado grave. A principios de novembro a cifra de enfermos elévase a 90 casos que afectan tódalas parroquias e tódalas idades sen excepción, incluíndo nenos; en Priegue morren varios de doce, seis e dous anos. A mediados dese mes xa son 110 os enfermos, unha semana despois 114 e a finais alcanzouse o pico desta epidemia, ata os 118 infectados, dos cales o maior porcentaxe correspondía a menores de trinta anos. Os primeiros dez días de decembro a epidemia mantíñase preto desas cifras, 116 na primeira semana, para xa ir descendendo progresivamente ata que a finais do mes de xaneiro a gripe deixaba de ser unha preocupación para as autoridades desa localidade.

En Gondomar o estado sanitario firmado polos médicos Constantino Cobas, Andrés Gestal, Latino Salgueiro e Manuel Alonso (non figuraba a rúbrica de José Peralba, inda que si firmaba os partes individuais) que se remitía ás autoridades sobre a epidemia, abarcando as datas do 21 de outubro ó 22 de novembro, ambos inclusive, certificaba que foron 552 o número de enfermos de gripe contaxiados, dos cales 70 xa se encontraban enfermos con anterioridade ó 21 de outubro. Nese período os sanitarios certificaron a morte de 18 veciños. O cuadrante por días eleva a 665 os enfermos atendidos nos meses de outubro e novembro.⁴³

Outubro (ata o día 21)	Outubro (desde o día 21)	Novembro (ata o día 22)
70	227	368

En plena epidemia esgotáronse as existencias de medicamentos e desinfectantes nas boticas, tivo que intervir o deputado Urzáiz para que o concello non quedase

41 Arquivo Municipal de Baiona, Caixa 52, Carpeta 52/3. Sesión plenaria de 3 de novembro de 1918.

42 *Faro de Vigo*, 7 de outubro de 1918.

43 Arquivo Municipal de Gondomar, Caixa 486, Carpeta 486/17. No mesmo documento danse dúas cifras distintas respecto ós contaxiados pola enfermidade. Na introdución faise referencia a 552, mentres a suma dos afectados no reconto final dá outra cantidade. Unha posible explicación sería que sobre algúns pacientes se firmase máis dun parte individual por necesitar máis dunha consulta.

colapsado. En cambio, o goberno municipal resolveu con rapidez a adquisición dun autopulverizador co fin de desinfectar as dependencias municipais, as vivendas das familias pobres e o correo antes de repartilo. A finais de xaneiro, en Gondomar, xa non constaba nova algunha sobre ese contaxio gripal.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALONSO ÁLVAREZ, LUIS (2010). La economía de Galicia, una panorámica, 1750-2010. *Historia Contemporanea* 42: 15-65
- FERNÁNDEZ PRIETO, L. (2005). Las transformaciones económicas In DE JUANA, J. & PRADA, J. (coords.) *Historia Contemporánea de Galicia*: 141-167. Ariel, Barcelona.
- GARCÍA DELGADO, J. L. (1981). La economía española entre 1900 y 1923. In M. TUÑÓN DE LARA (dir.). *Historia de España, Tomo VIII*: 407-458. Ed. Labor, Barcelona.
- LEBOREIRO AMARO, MARÍA A. (2011). *Baiona y su tiempo*. Concello de Baiona.
- NÚÑEZ SEIXAS, XOSÉ M. (1992). *O Galleguismo en América, 1879-1936*, Edicións do Castro. Sada-A Coruña.
- SOUTO GONZÁLEZ, M. & XOSÉ M. (1991). *O Val Miñor, entre as transformacións rurais e as innovacións urbanas*. Cámara de Comercio, Industria e Navegación de Vigo.